

ЖАДИД АДИБЛАРИНИНГ ЎЗБЕК ЛУГАТЧИЛИГИ АНЪАНАЛАРИ РИВОЖИДАГИ ЎРНИ

Султонбек Эрмаматович НОРМАМАТОВ

Филология фанлари доктори, доцент

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети
Тошкент, Ўзбекистон

РОЛЬ ПИСАТЕЛЕЙ-ДЖАДИДОВ В РАЗВИТИИ УЗБЕКСКИХ ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИХ ТРАДИЦИЙ

Султонбек Эрмаматович НОРМАМАТОВ

Доктор филологических наук, доцент

Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы
имени Алишера Навои
Ташкент, Узбекистан

THE ROLE OF JADID WRITERS IN THE DEVELOPMENT OF UZBEK DICTIONARY TRADITIONS

Sultonbek Ermamatovich NURMAMATOV

Doctor of Philology, Associate Professor

Tashkent State University of Uzbek Language and Literature Named after Alisher Navoi
Tashkent, Uzbekistan sulton_normamatov@list.ru

УЎК (УДК, UDC): 811.512.113'374 (09)

For citation (иктибос келтириш учун,
для цитирования,):

Нормаматов С. Э. Жадид адиларининг
ўзбек лугатчилиги анъаналари
ривожидаги ўрни//Ўзбекистонда
хорижий тиллар.— 2020.—
№ 3 (32),— Б. 246-256.

<https://doi.org/10.36078/1596783279>

Received: June 5, 2020

Accepted: July 15, 2020

Published: July 20, 2020

Copyright © 2020 by author(s).

This work is licensed under the Creative
Commons Attribution International
License (CC BY 4.0).

[http://creativecommons.org/licenses/
by/4.0/](http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

Аннотация. Мақолада дастлаб XIX асрнинг охири XX
бошларидағи ўзбек лексикографиясининг умумий ҳолатига
тавсиф берилган. Давр лугатчилиги шаклланишидаги
ижтимоий эҳтиёж, давр лугатчилиги манбалари, бир тилли ва
кўп тилли таржима лугатларининг такомиллашув жараёни,
дастлабки терминологик ва ўқув лугатларининг юзага келиши
каби масалалар таҳлил қилинган. Бу даврда ижод қилган жадид
адиларининг лугатчилик соҳасидаги фаолиятларини тадқиқ
қилиш орқали уларнинг ўзбек лугатчилигининг шаклланиши ва
ривожланишидаги хизматларига илмий баҳо берилган. Бунда
Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Ашурали Зоҳирий,
Элбек, Исҳоқхон Ибрат, Назир Тўракулов каби жадид
маърифатпарварлари яратган филологик лугатларнинг юзага
келишидаги социолингвистик шароит ўрганилган. Яратилган
лугатларнинг тузилиш тамойиллари, сўзлик танлашдаги ўзига
хоссликлар, улардаги эксклюзив ва умумий жихатлар очиб
берилган. Шунингдек, мазкур даврда яратилган лугатлар
тузилиш мақсадлари нутқай назаридан тасниф қилинган,
лугатлар сўзлиги манбалари аниқланган ва уларнинг хозирги
ўзбек лексикографияси ривожидаги аҳамияти кўрсатилган.
Пухта қиёсий таҳлиллар натижасида замонавий ўзбек
замонавий лексикографиясининг асослари айнан жадид
маърифатпарварлари томонидан яратилганлиги ҳамда
уларнинг туркий (ўзбек) лугатчиликка замонавий
лексикографик тамойилларни олиб кирганлигига оид илмий
асосланган хуносалар илгари сурилган.

Калит сўзлари: лугатшунослик; лугат таркиби; лугат-
грамматика; умумхалқ тили; лексик-семантик тизим;

лексикографик тамойил; илмий истилоҳ; терминологик тизим; грамматик тавсиф; морфем структура; лексикографик белги; этиология.

Аннотация. В статье описывается общее состояние узбекской лексикографии конца XIX — начала XX века. В ней проанализированы такие вопросы, как социальная потребность в развитии периодической лексикографии, источники периодической лексикографии, процесс совершенствования моноязычных и полиязычных переводных словарей, появление первоначальных терминологических и учебных словарей. Посредством изучения деятельности джадидских мастеров пера в области лексикографии дана научная оценка их вкладу в становление и развитие узбекской лексикографии. При этом изучены социолингвистические обстоятельства, способствовавшие появлению филологических словарей, созданных такими джадидистскими просветителями, как Абдулла Кадыри, Абдурауф Фитрат, Ашурали Зохир, Эльбек, Исхакхон Ибрат, Назир Туракулов. В ней раскрыты принципы построения созданных словарей, специфические особенности выбора слова, их эксклюзивный и общий аспекты. Кроме того, классифицированы созданные в этот период словари с точки зрения целей их составления, определены источники словарей по их типологии, а также показано их значение в развитии современной узбекской лексикографии. По результатам сравнительного анализа сделаны выводы о создании основ современной узбекской лексикографии именно джадидами-просветителями, прокладывавшими путь в привнесение современных лексикографических принципов в тюркскую (узбекскую) лексикографию.

Ключевые слова: лексикография; лексическая структура; общенародный язык; лексико-семантическая система; лексикографическая тенденция; научная трактовка; терминологическая система; грамматическая характеристика; морфемная структура; лексикографический знак; этимология.

Abstract. Initially the article describes the general state of the Uzbek lexicography of the late 19th and early 20th centuries. It analyses the issues like a social need for the development of periodic lexicography, sources of periodic lexicography, process of improving monolingual and multilingual translation dictionaries, emergence of initial terminological and educational dictionaries. By studying the activities of enlightened Jadids in the field of lexicography, a scientific assessment is given for their contribution to formation and development of the Uzbek lexicography. At the same time, sociolinguistic circumstances that contributed to the emergence of philological dictionaries created by such Jadid enlighteners as Abdulla Qodiri, Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiri, Elbek, Iskhakkhan Ibrat, Nazir Turakulov were studied. It discloses the principles of dictionary development, specific features of the choice of words, their exclusive and general aspects. In addition, the dictionaries created during this period are classified in terms of purposes of their compilation, sources of dictionaries are determined by their typology, and their importance in development of modern Uzbek lexicography has been illustrated. As a result of thorough comparative analysis, scientifically based conclusions have been put forward on creation of the foundations of modern Uzbek lexicography by enlightened Jadids themselves, who paved the way

for introducing modern lexicographic principles into Turkic (Uzbek) lexicography.

Keywords: lexicography; lexical structure; lexico-grammar; vernacular language; lexico-semantic system; lexicographic tendency; scientific interpretation; terminological system; grammatical characteristic; morpheme structure; lexicographic sign; etymology.

Кириш. Луғатчилик ўзбек адабий тилининг шаклланиш давридан бошлаб, кейинги барча даврларда ҳам доимо адилар, зиёлилар, тилшунослар дикқат марказида бўлиб келган. Маҳмуд Кошғарий XI асрдаёқ туркий сўзлар бойлигини араб тилида изоҳлаб ўша давргача халқимиз яратган лисоний бойлигимизни бизга буюк мерос сифатида қолдириб кетган бўлса, бу анъана кейинги даврларда Маҳмуд Замахшарийнинг “Асос ул-балоға” ва “Муқаддимат ул-адаб” (XII аср), Толе Имон Ҳиравийнинг “Бадоеъ ул-луғат” (XV аср), Муҳаммад Ёкуб Чингийнинг “Келурнома” (XVII аср), Муҳаммад Ризо Хоксорнинг “Мунтахаб ул-луғот” (XVIII аср), Мирзо Маҳдийхоннинг “Санглоҳ” (XVIII аср), Сулаймон Бухорийнинг “Лугати чигатои ва турки усмоний” (XIX аср) ҳамда муаллифи номаълум бўлган “Ат-тухфат уз-закияти фи-л-луғат ит-туркия” (XIII аср) ва “Абушқа” (XVI аср) каби туркий луғатчиликнинг кўплаб ноёб дурдоналари яратилиши билан давом этиб келди ва бу луғатлар тилшунос олимлар томонидан етарлича тадқиқ этилди. Мустақиллик йилларида олиб борилган илмий тадқиқот ишларида жадидчилик вакиллари яратган бадий асарларнинг тили, уларнинг янги ўзбек адабий тилининг ривожига қўшган ҳиссаси ҳамда тил ва тилшуносликка оид қарашлари алоҳида-алоҳида монографик планда, яъни адиларнинг илмий мероси, бадий маҳорати, аниқроғи, тилдаги бадий тасвир воситаларидан қай даражада фойдалана олганликлари нуқтаи назаридан тадқиқ этилди (3,23; 4,24; 7,24; 9,25; 10,68; 11,26; 17,47; 18,19; 19,24). Бу ҳолат жадид адиларнинг луғатчилик фаолияти, уларнинг 20–30-йиллар ўзбек тилшунослиги, хусусан, лексикографияси ривожига қўшган ҳиссаси ҳакида тўла тасаввур бера олмайди. Биз ушбу мақоламиизда жадид маърифатпарварларининг ўзбек замонавий лексикографиясининг шаклланиши ва ривожланишидаги хизматларини белгилашга ҳаракат қиласиз.

Асосий қисм. Ўзбек лексикографияси тарихида жадидчилик давригача, яъни XIX асрнинг иккинчи ярмигача бўлган даврдаги луғатчиликда асосан “изоҳли луғатлар” тузиш, шунингдек, Алишер Навоий асарларини тушунишни таъминлаш ва янги шаклланаётган эски ўзбек адабий тилини тарғиб қилиш, унинг ўзига хос жиҳатларини оммага сингдириш, шаклланаётган тилнинг такомиллашувига ёрдам беришга хизмат қилувчи луғатларни яратиш етакчилик қилгани кузатилади. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб эса юқоридаги ҳолатдан фарқли ўлароқ луғатчиликда янги йўналишларнинг пайдо бўлганлиги, луғат тартиб беришдаги янгича ёндашувларнинг юзага келганлиги ва янгича типдаги луғатларнинг яратилганлиги анча эътиборни тортади. Маърифатпарвар жадид адилари ўзбек миллий уйғониш адабиётидаги бадий, илмий, публицистик асарлари қаторида

ўзбек лексикографияси, яъни лугатчилигининг шаклланиши ва тараққиётида ҳам ўз ўринларига эга бўлганлар. Улар яратган бадий асарлар тили ҳозирги ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва такомилида қанчалик мухим аҳамият касб этган бўлса, улар томонидан яратилган лугатлар ҳамда илгари сурилган тилшуносликка оид қарашлар ҳам ўзбек тилшунослигининг, қолаверса, ўзбек лугатчилигининг шаклланиши ва тараққиётида мухим роль ййнаган.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг биринчи ярми ўзбек лугатчилигининг ривожланиш, бойиш тенденциялари ҳакида фикр юритар эканмиз, жадид маърифатпарварлари фаолияти билан боғлиқ ўзбек лугатчилиги тараққиёти ҳакида ҳам алоҳида фикр юритишга тўғри келади. Ўзларининг кўп турли ва турфа жанрларга бой асарлари билан ўзбек адабиёти, тарихи, маданияти, маънавияти тарихида алоҳида ўринни ишғол этувчи жадид маърифатпарварлари тилшуносликнинг лугатчилик соҳасида ҳам салмоқли ижод килганликлари, бунинг баробарида ўзбек лугатчилигининг кейинги давр тараққиёти учун ҳам муносиб ҳисса қўшганликлари дикқатга сазовордир. Уларнинг лугатчилик фаолияти ва ўзбек лексикографияси тараққиётидаги хизматларини, давр лугатчилигининг ўзига хос тавсифий белгиларини қўйидагича изоҳлашни лозим топдик:

1) XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланган Чор Россиясининг Ўрта Осиёдаги мустамлака сиёсати маҳаллий туркий халқларнинг тили, маданияти ва этнографиясини ўрганиш, улар орасига “сукилиб кириш”, кузатув ишларини олиб бориш эҳтиёжини юзага келтирди ва бу эҳтиёж “русча-ўзбекча”, “ўзбекча-русча” характеристидаги, яъни ўзаро мулоқотни амалга оширишни таъминловчи лугатларнинг яратилишига замин бўлди. Бундай лугатларнинг дастлабкилари рус зиёлилари, давлат хизмати вакиллари томонидан яратилди ва улар сирасига А. Старчевскийнинг “Переводчик с русского языка на сартовский” (1878) лугатини, С. Лапиннинг “Русско-узбекский словарь”(1984) лугатини, В. П. Наливкин ва М. Наливкиналарнинг “Русско-сартовский и сартовско-русский словарь” (1884–1912) каби лугатларини киритиш мумкин.

Жадид зиёлилари ҳам инқилобни қўллаб-куvvatlash ва иккиланишлар даврида (дастлабки давр) мамлакат тараққиётини, миллат равнақини ўйлаб, барча соҳани тиклашни, ҳар соҳада дунё ҳамжамияти қаторига қўтарилишни назарда тутиб, омманинг онг, илм даражасини, маънавиятини юксалтириш мақсадида рус тилини ўрганиш, улар билан эркин мулоқотни таъминлаш каби мақсадларни назарда тутган ҳолда “русча-ўзбекча” ёки “ўзбекча-русча” характеристидаги икки тилли таржима лугатлари устида иш олиб борицди. Бу ишни дастлаб замонасининг илғор зиёлиси сифатида Ашурали Зохирий ўзининг “Русча-ўзбекча мукаммал лугат” (1, 357)ини яратиш билан бошлаб берган бўлса, кейинчалик Абдулла Кодирий ҳаммуалифликдаги “Русча-ўзбекча тўла сўзлик” (2, 416) лугати билан давом эттириди. Бу лугатларни бунгача рус турколог олимлари, рус давлат хизмати вакиллари ва бошқа туркий халқлар лексикографиясида яратилган таржима лугатлари билан қиёслар эканмиз, муаллифлар лугат тартиб беришда улардан фарқли ўлароқ ўзбек тилининг миллий

хусусиятларини, шакланаётган янги ўзбек адабий тилининг лексик, грамматик месьёрларини эътиборга олган ҳолда жонли ҳалқ тилидан кўплаб сўз ва ибораларни киритганларни эътиборни тортади. Шунингдек, мазкур даврда икки тилли таржима лугатларининг жадид адиллари фаолияти таъсирида такомиллашиб бориш жараёнини таржимада берилган сўзликнинг миқдори, ундаги изохларнинг тушунарлилик даражаси ҳамда ҳозирги икки тилли таржима лугатларига хос бўлган лексикографик ишоралардан самарали фойдаланганлик нуқтаи назаридан баҳолаш мумкин. Бу эса, ўз-ўзидан, мазкур даврда икки тилли, хусусан, русча-ўзбекча таржима лугатларининг ўзбек зиёлиси муаллифлиги остида яратилганларининг дастлабкиси жадид маърифатпарварларига тегишли эканлигини ҳамда икки тилли таржима лугатларининг ривожланиши босқичларида жадид адилларининг ҳам муносиб ўрни борлигини кўрсатади;

2) “Чигатой гурунги” жамиятининг фаол аъзоси бўлган Элбек фаолиятида ҳам лугатчилик алоҳида ўрин тутади. У XX асрнинг 20–30 йилларида ўзбек тили сўз хазинасини бойитиш, тилни ички имкониятлари асосида ривожлантириш, миллий адабий тил яратиш йулидаги изланишлари асосида “Лугат ва атамалар”, “Ўзбекча шаклдош сўзлар лугати” ҳамда “Ўзбек тўла сўзлигига материаллар” номли асарларини яратади. Мазкур давр ўзбек тилида муомалада бўлган омоним сўзларнинг маънолари бир неча изоҳ усуслари ёрдамида очиб берилган “Ўзбекча шаклдош сўзлар лугати” (15, 112) ўзбек лексикографияси тарихида биринчи бор тузилган маҳсус лугатdir. Шунингдек, унинг “Ўзбек тўла сўзлигига материаллар” (16, 42) асарида сўзларнинг талаффузи ва имлосида бир хилликка эришиш, асос ва қўшимчалар имлоси, сўзларнинг ясалиш типлари, морфемлари ҳақидаги маълумотлар келтириб ўтилган. Асарда ўзбек тилининг этимологик, морфемик лугатларини яратиш борасидаги илк назарий ва амалий фикрлар баён қилинган. Демак, ўзбек лексикографияси тарихида маҳсус лингвистик лугатларни яратиш ишларининг бошланиши, этимологик, морфемик лугатларни тузиш борасидаги дастлабки фикрларнинг юзага келиши жадид адиллари фаолияти билан боғлиқдир;

3) шоир ва драматург, носир ва публицист, тилшунос ва адабиётшунос сифатида миллий маънавиятимиз тарихида ўзига хос мавқега эга бўлган жадид адаби Абдурауф Фитрат ўз фаолиятида ўзбек адабиёти тарихини тизимли суратда тадқиқ этиб, дастлаб “Энг эски турк адабиёти намуналари” (13, 124), сўнгра “Ўзбек адабиёти намуналари (1-жилд)” (14, 292) мажмуаларини чоп эттирган эди. Олим “Энг эски турк адабиёти намуналари” номли мажмуасида Махмуд Кошгариининг “Девону лугатит-турк” асарини тилшунослик ва адабиётшунослик нуқтаи назаридан ўрганар экан, асарга маҳсус “Лугат” қисмини кўшиб, асар матнига кирган соф туркийча сўзларнинг изоҳини беради. Умумий ҳисоблаганде, жами 126та соф туркийча сўз изоҳланган мазкур лугат, ўз навбатида, этимологик лугат, қиёсий-тарихий лугат, морфемик лугат, ўзбекча-форсча-арабча таржима лугат, қолаверса, изоҳли лугат белгиларини ҳам ўзида акс эттирганки, бу ҳолат серқирра ижод соҳиби Абдурауф Фитрат шахсиятини лугатшунос жадид адаби сифатида яна бир погона юқорига кўтаради.

Шунингдек, профессор Фитратнинг “Девону лугатит-турк” асарининг адабий ва лингвистик манба сифатидаги ўрнини белгилаш, илмий тадқиқ этиш ва ўша даврда кенг халқ оммасига етказиш мақсадидаги изланишларининг маҳсули сифатида “Девон” учун тузган маҳсус “Индекс-лугат”и (20, 3) ўзбек лексикографияси тарихидаги илк шундай типдаги лугат эканлиги билан аҳамият касб этади. Дарҳақиқат, Фитратнинг лексикографик қарашлари бу борада ўша даврдаги мавжуд анъаналардан фарқланиб, лугатшунослик соҳасининг янги босқичида энг қадимги туркий адабиёт асарлари тилини ўрганишда ўзига хос янги илмий тадқиқотдир;

4) Туркистонда XIX асрнинг иккинчи ярмида шарқшунослик ва туркийшунослик фанларининг ривожланиши таъсирида анъанавий лугатчилик билан бир қаторда янгича йўналишдаги русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча, шунингдек, ўзбек тилини бошқа европа ва хорижий шарқ тиллари билан қиёслаб ўрганишга мўлжалланган лугатлар ҳам пайдо бўла бошлади. Жадид вакилларининг етакчиларидан бўлган Исҳоқхон Ибратнинг “Луготи ситта алсина” (олти тилли лугат) (6, 54) номли лугатини ҳам мазмун-моҳияти билан ўша даврдаги янгича йўналишдаги, яъни ғарб лугатчилиги анъаналари таъсирида яратилган лугатлар сирасига киритиш мумкин. Тилшунос олим А. Мадвалиев эътироф этганидек, ўзбек лексикографиясида Ибратгача ҳам, Ибратдан кейин ҳам айни шу хилдаги, яъни олти тил материаллари қамраб олинган ва бу тил материалларининг ўзаро қиёсан таржималари берилган лугат тузилган эмас (8, 53–56). Исҳоқхон Ибрат лугатни тузишдан олдин туркий лугатчилик, араб, форс-тоҷик лугатчилиги, усмонли турк тили лугатчилиги ва шунинг баробарида, рус лугатчилиги билан ҳам мукаммал танишиб чиқсан. Аниқроқ қилиб айтганда, лугатчиликнинг назарий ва амалий масалаларини ҳамда лугат тартиб этиш учун зарур бўлган ўзбек тили, форс-тоҷик тили, араб тили, турк тили ва ҳинд тилларни чукур ўзлаштирган ва пухта эгаллаган.

“Луготи ситта алсина” оммабоп лингвистик лугат ҳисобланиб, кенг ўкувчилар оммаси учун мўлжаллаб тузилган. Лугатнинг ўз олдига кўйган мақсади, унинг яратилишидаги лугатчилик анъанаси, сўзларнинг изоҳланиш тамойиллари ҳамда ўзбекча сўзликнинг таркибини таҳлил қиласиган бўлсақ, мазкур лугатда бу жиҳатдан ўша даврда яратилган бошқа лугатлардан ўзига хос анчагина сезиларли фарқлар мавжудлиги кузатилади.

Исҳоқхон Ибрат миллий адабиётимизда жадидчилик намояндаси сифатида эътироф этилади. Давр нуқтаи назаридан баҳо берадиган бўлсақ, жадид даври адабиёти ўзбек адабиётшунослигига анъанавий мумтоз бадиий адабиётидан янги ўзбек адабиётига, ўзбек тилшунослигига эса эски ўзбек тилидан XX асрда шаклланган янги ўзбек адабий тилига ўтиш даврига, яъни анъана ва янгилик кесишган нуқтада, оралиқ майдонда юзага келган адабиётдир. Бунда нафақат бадиий адабиёт намуналарида, балки лексикографияга оид мавжуд лугатларда ҳам ана шу оралиқ ҳолат икки ривожланиши нуқтани бирлаштириш вазифасини бажарганлигини ва ҳар икки нуқтанинг белгиларини ўзида намоён килгандигини кўрамиз. Гарчи, янгича гоя, янгича тафаккур, янгича билим олиш тарафдорлари бўлган илгор жадид

маърифатпарварлари қаторида бўлса-да, Исҳоқхон “Луготи ситта алсина” асарини яратишда янгича йўналишдаги гарб лугатчилиги тамойиллари билан бирга, анъанавий шарқ лугатчилиги принциплариға ҳам таянган ҳолда лугат тузганлигининг гувоҳи бўламиз. Лугат муаллифнинг ўзи таъкидлаганидек, ўша даврда “сафар ахли” (саёҳатчилар) манфаатини кўзлаган ҳолда тузилган сўзлашгич бўлса-да, лингвистик манба сифатида ўша даврда шарқ ва гарб лугатчилиги тамойилларини ўзида мужассамлаштирган, ўз халқини жаҳон мамлакатларидағи маданий ҳаёт, илғор фан ва техника ютуқлари, янгиликлари билан танишириш баробарида хорижий тилларни ҳам эгаллашга даъват этган, ўзбек лугатчилигининг тадрижий такомилида ўзига хос ўринга эга бўлган лексикографик асардир;

5) XX асрнинг 20-йилларида ўзбек адабиёти, ўзбек тили ва тилшунослигида рўй берган ўзгаришлар мазкур даврдаги ижтимоий, сиёсий, адабий ва маданий ҳаётдаги янгиланишлар, ўзгаришлар билан чамбарчас боғлиқдир. Мазкур даврда социал ҳаётдаги ўзгаришлар бевосита тилнинг соҳаларига, хусусан, терминология соҳасига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Мактаб ва маориф соҳасидаги янгича ислоҳотлар, хорижий мамлакатлар билан савдо алоқаларининг ривожланиши, фан ва саноат соҳаларидағи ижобий силжишлар ўзбек тили лугат фондида янги сўз ва терминларнинг юзага келишига сабаб бўлди. Шунингдек, бу даврда фан асосларини, хусусан, иқтисод ва сиёсатдаги янгиликлар билан танишишда рус тилининг етакчи ўрин тутиши шу тилдаги терминларнинг таржимасини лугатлар шаклида бериш эҳтиёжини келтириб чиқарди. Шунга биноан, ижтимоий-сиёсий терминларнинг маҳсус икки тилли таржима лугатларини яратиш йўлидаги лексикографик ишлар амалга оширила бошланди ва Н. Тўракуловнинг “Рус-ўзбек тилининг сиёсий ва иқтисодий лугатчаси” (12, 87) бу йўналишдаги дастлабки иш эканлиги билан характерлидир.

Маълумки, терминологик лугатлар сўзликнинг берилиши ва изоҳланишига кўра, энциклопедик лугатлар билан лингвистик лугатлар белгиларига эга бўлади. Улар бир, икки ва ундан ортиқ тилли, изоҳсиз (эквивалент лугавий бирликларни ёнма-ён келтиришдан иборат), изоҳли ҳамда энциклопедик характерда бўлиши мумкин. Бу жиҳатдан қараганда, Н.Тўракуловнинг “Рус-ўзбек тилининг сиёсий ва иқтисодий лугатчаси” анча мураккаб хусусиятни ўзида намоён қилади. Лугат икки тилли (яъни русча сиёсий-иктисодий терминларнинг ўзбекча таржимаси берилган), бироқ унда терминлар таржимасида уларнинг тўғридан-тўғри эквиваленти (муқобили) берилган ҳолатлар ҳам, терминларнинг таржимаси билан бирга уларнинг изоҳи берилган ҳолатлар ҳам учрайди. Лугат рус графикаси алфавити тартибида тузилган бўлиб, унда жами 403та русча терминнинг ўзбекча таржимаси ва изоҳи берилган.

Лугатнинг ижтимоий-сиёсий терминологик тизим, умуман, ўзбек лугатшунослигида ўзига хос ўрни бор. Лугат асосида мазкур даврда қандай терминларнинг қўлланилганлиги, уларнинг маънолари, маъно ўзгариши, янгиланиш ҳамда эскириш жараёнлари хақида тасаввурга эга бўлиш мумкин. Лугат соҳа терминлари тўпланган илк лугат бўлганлиги учун камчиликлардан

холи эмас. Бироқ соҳа терминларини тартибга солишда, шунингдек, нафақат шу соҳанинг, балки бошқа соҳа терминологик лугатларини яратишида намуна сифатида ўзбек лексикографияси тарихида муҳим аҳамиятга эга;

6) бу давр лугатчилигида айнан мактаб ўқувчилари учун мўлжалланган дарслик ва қўлланмаларга ёрдамчи восита сифатида яратилган ўқув лугатлари ҳам учрайди. Жумладан, 1925 йили рус олими В.Брилев томонидан “Шокиржон Раҳимиининг “Катталар йўлдоши” дарслиги учун русча-ўзбекча лугат” (5, 46) номи остида нашр этилган лугат ҳам янги йўналишда яратилган лугат эканлиги эътиборни тортади. Лугат, гарчи, таржима лугати сифатида номланган бўлса-да, ўша даврда умумфилологик характерда яратилган бошқа ўзбекча-руска, русча-ўзбекча таржима лугатларидан ўз мақсади нуқтаи назаридан тубдан фарқ қиласди. Чунки лугат ўзбек ёки рус тилини ўрганувчилар учун тузилган оддий сўзлашигич эмас, балки унда асосан таълимий мақсаднинг устуворлиги назарда тутилган. Лугатга жадидчилик давридаги ўзбек педагогик тизимида таълимнинг ёрдамчи воситалари силсиласини яратиш тенденциясини бошлаб берган илк ишлардан бири сифатида қараш мумкин. Чунки мазкур лугат сўзлиги тўғридан-тўғри жадид адиби Шокиржон Раҳимиининг “Катталар йўлдоши” дарслиги асосида алфавит тарзида тузилмай, мавзулаштирилган ҳолда, яъни ҳар бир янги мавзу якунида тушунилиши қийин бўлган сўзларни алфавит тартибидаги таржимасини ўз ичига олган. Бу эса лугатнинг ўша даврда дарслик мавзуларини ўзлаштиришда ёрдамчи восита сифатида дарсликка мослаштирилган, ўқув жараёни билан алоқадор илк ўқув лугати эканлигини белгилайди. Демак, ўзбек лугатчилигининг жадидчилик давридаги тараққиётида шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, бу даврда яратилган умумфилологик характердаги турли таржима лугатлари қаторида маорифдаги янгича ўқитиш тизимида таълимий эҳтиёж туфайли ўқув лугатларининг ҳам яратилганлиги ва шу асосда ўқув лугатчилигининг шаклана бошлаганлиги давр лугатчилигининг муҳим белгиларидан бирини ўзида мужассамлаштиради.

Хуроса. Юқоридагилардан келиб чиқкан ҳолда, жадид адибларининг лугатчилик соҳасидаги фаолияти, улар яратган лугатларнинг кейинги давр лугатчилиги тараққиётига бевосита таъсирини қўйидагича умумлаштириш мумкин: ўзбек лугатчилиги тарихида сиёсий-хуқуқий мавзудаги илк терминологик русча-ўзбекча таржима лугати жадидлар томонидан яратилди, бу лугат кейинги даврда яратилган шу типдаги лугатлар учун асосий манба вазифасини ўтади; “Русча-ўзбекча мукаммал лугат” яратиш ишлари ҳам жадидлар вакиллари томонидан амалга оширилди ва бу лугатлар кейинги йилларда тузилган катта ҳажмдаги “Русча-ўзбекча”, “Ўзбекча-руска” таржима лугатлари яратилиши учун асос бўлди; Элбек томонидан тузилган “Ўзбекча шаклдош сўзлар лугати” кейинги даврларда яратилган “Ўзбек тили синонимлари лугати”, “Ўзбек тилининг омонимлар лугати”, “Ўзбек тилининг антонимлар лугати”, “Ўзбек тилининг паронимлар лугати” каби кўплаб маҳсус лугатларнинг яратилиши учун манба бўлиб хизмат килди; Исҳоқхон Ибрат томонидан яратилган “Луготи ситта алсина” асарини ўзбек лексикографиясидаги кўп тилли таржима

лугатларининг илк намунаси, дейиш мумкин; Абдурауф Фитратнинг “Девону лугатит-турк” асари учун тузган “Фихрист”ини ўзбек лугатчилигидаги илк “Индекс-лугат”, деб баҳолаш мумкин; В.Брилевнинг “Шокиржон Раҳимийнинг “Катталар йўлдоши” дарслиги учун ўзбекча-русча лугат”и жадидчилик даврида яратилган дастлабки ўқув лугатларидан биридир.

Айтиш мумкинки, жадид намоёндаларининг амалий лингвистик фаолияти ўзбек лексикографиясини янги сифат босқичига кўтарди. Бу даврда яратилган лугатлар, биринчидан, ўзида тарих ва даврни омихталаштирганлиги билан характерланади. Уларда классик Шарқ ва замонавий Гарб лексикографик амалиёти уйғунлашиб кетганлигини кўрамиз. Иккинчидан, асосан, бадиий асар тилини тушуниш учун хизмат қилган ўзбек мумтоз лугатларидан фарқли равиша жадид лугатлари кўпроқ тил ўргатиш ва тил таълими муаммолари билан боғланди. Жадид намояндайларининг лугатлари ўзбек замонавий лугатчилигининг кейинги тараққиёти учун пойдевор вазифасини ўтади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ашурали Зоҳирий. Русча-ўзбекча мукаммал лугат, 2 жилдли. — Тошкент-Самарқанд, 1927. — 357 б.
2. А.Қодирий, С.Раҳматий. Русча-ўзбекча мукаммал лугат, 2-жилд. — Тошкент-Қозон, 1934. — 416 б.
3. Бобоҷонов Ф. Ўзбек жадид драмаларининг лисоний хусусиятлари (Беҳбудий ва Авлоний драмалари асосида): Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. — Самарқанд, 2002. — 23 б.
4. Бобомуродова Ш. Ўзбек тилшунослиги ривожида Элбекнинг роли: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. — Тошкент, 2002. — 24 б.
5. Брилев В. Шокиржон Раҳимийнинг “Катталар йўлдоши” дарслиги учун русча-ўзбекча лугат. — М., 1925. — 46 б.
6. Исҳоқхон Ибрат. “Луготи сittа ал-сина”. — Тошкент, Ильин типографияси, 1901. — 54 б.
7. Йўлдошев М. Чўлпоннинг бадиий тил маҳорати (“Кеча ва кундуз” романи мисолида): Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. — Тошкент, 2000. — 24 б.
8. Мадвалиев А. Исҳоқхон Ибратнинг олти тилли лугати // Ўзбек тили ва адабиёти, № 4. — Тошкент, 2017. — Б. 53–56.
9. Нормаматов С. Абдулла Авлоний шеърияти лексикасининг маъновий-услубий хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. — Тошкент, 2011. — 25 б.
10. Сайидов Ё. Жадид бадиий асарлари лексикаси: Филол. фан. д-ри (DSc). ... дисс. автореф. — Тошкент, 2018. — 68 б.
11. Тоғаев Т. Ашурали Зоҳирий ва унинг тилшунослик мероси: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. — Тошкент, 2005. — 26 б.
- 12.Тўракулов Н. Рус-ўзбек тилининг сиёсий ва иқтисодий лугатчаси. — Тошкент: Туркистон жумҳуриятининг давлат нашриёти, 1922. — 87 б.
13. Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. — Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. — 124 б.
14. Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари — Тошкент: Мумтоз сўз, 2013. — 292 б.
15. Элбек. Ўзбекча шаклдош сўзлар лугати — Тошкент: Ўздавнашр, 1934. — 112 б.

16. Элбек. “Ўзбек тўла сўзлигига материаллар” // Тил проблемалари. Ўзбекистон Тил ва адабиёт илмий текшириши институти. Тил секторининг мажмуаси, № 2-сон, “Ўздавнашр”, 1935. —Б.42.
17. Янгибоева Н. XX асрнинг 20-йилларида ўзбек тилшунослиги жараёни (“Маориф ва ўқитгучи” журнали материаллари асосида): Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. — Қарши, 2019. — 47 б.
18. Курбонова М. Фитратнинг тилшунослик мероси: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. — Тошкент, 1993. — 19 б.
19. Қодиров Қ. Ўзбек тили морфологик тизимининг ўрганилиш тарихидан (20-йиллар ўзбек тилшунослиги материаллари асосида): Филол. фан. номз. дисс. автореф. — Тошкент, 2007. — 24 б.
20. Ҳамраева О. Фитрат “фихрист”и // Мозийдан садо. — Тошкент, 2016, — №1. — Б. 3.

References

1. Ashurali Zohirii, *Ruscha-uzbekcha mukammal lugat, 2 zhildli* (Russian-Uzbek Perfect Dictionary, 2 volumes), Tashkent-Samarkand, 1927, 357 p.
2. Abdulla Qodirii, S. Rahmatii, *Ruscha-uzbekcha mukammal lugat, 2-zhild* (Russian-Uzbek Perfect Dictionary, 2 volumes), Tashkent-Kazan, 1934, 416 p.
3. Bobozhonov F., *Uzbek zhadid dramalarining lisonii khususiyatlari* (Linguistic Features of Uzbek Jadid Dramas), Extended abstract of candidate’s thesis, Samarkand, 2002, 23 p.
4. Bobomurodova Sh., *Uzbek tilshunosligi rivozhida Elbekning roli* (The Role of Elbek in the Development of Uzbek Linguistics), Extended abstract of candidate’s thesis, Tashkent, 2002, 24 p.
5. Brilev V., *Shokirzhan Rahimiining Kattalar yuldushi darsligi uchun ruscha-uzbekcha lugat* (Russian-Uzbek Dictionary for Shokirjon Rahimi’s Textbook Adult Companion), Moscow, 1925, 46 p.
6. Ishoqkhon Ibrat, *Lugoti sitta al-sina*, Tashkent: Il'in tipografiyasi, 1901, 54 p.
7. Yuldashev M., Chulponning badiii til mahorati (Chulpons Artistic Language Skills), Extended abstract of candidate’s thesis, Tashkent, 2000, 24 p.
8. Madvaliev A., *Uzbek tili va adabieti*, No. 4, Toshkent, 2017, pp. 53–56.
9. Normamatov S., *Abdulla Avlonii she"riyati khususiyatlari leksikasining ma"novii-uslubii* (Spiritual and Stylistic Features of the Lexicon of Abdulla Avlani Poetry), Extended abstract of Doctor’s thesis, Tashkent, 2011, 25 b.
10. Saiidov E., *Zhadid badiii asarlarini leksikasi* (Lexicon of Jadid’s Artistic Works), Extended abstract of Doctor’s thesis, Tashkent, 2018, 68 p.
11. Togaev T., Ashurali Zohirii va uning tilshunoslik merosi (Ashurali Zahiri and his Linguistic Heritage), Extended abstract of candidate’s thesis, Tashkent, 2005, 26 p.
12. Turaqulov N., *Rus-uzbek tilining siesii va iqtisodii lugatchasi* (Political and Economic Dictionary of Russian-Uzbek Language), Tashkent: Turkiston zhumxuriyatining davlat nashrieti, 1922, 87 p.
13. Fitrat. *Eng eski turk adabieti namunalari* (Samples of the Oldest Turkish Literature), Tashkent: Classical word, 2008, 124 p.
14. Fitrat. *Uzbek adabieti namunalari* (Samples of Uzbek literature), Tashkent: Classical word, 2013, 292 p.
15. Elbek. *Uzbekcha shakldosh suzlar lugati* (Dictionary of Uzbek Formative Words), Tashkent: Publishing house of Uzbekistan period, 1934, 112 p.
16. Elbek, *Scientific Research Institute of language and literature of Uzbekistan*. Complex of the language Sector, No. 2, Publishing house of Uzbekistan period, 1935, 42 p.
17. Yangiboeva N., *XX asrning 20-iillarida uzbek tilshunosligi zharaeni* (The Process of Uzbek Linguistics in the 20-s of the 20th century), Extended abstract of Doctor’s thesis (PhD), Karshi, 2019, 47 p.
18. Qurbonova M., *Fitrating tilshunoslik merosi* (The Linguistic Heritage of the Fitrat) Extended abstract of candidate’s thesis, Tashkent, 1993, 19 p.

19. Qodirov Q., *Uzbek tili morfologik tizimining urganilish tarikhidan* (From the History of the Morphological System of the Uzbek Language), Extended abstract of candidate's thesis, Tashkent, 2007, 24 p.
20. Hamraeva O., *Moziidan sado*, Tashkent, 2016, No.1, 3 p.